

Rozvojová stratégia a ciele hospodárskej politiky

Ivan OKÁLI*

Economic Development Strategy and Targets Economic Policy

Abstract

The article focuses the elaboration of economic develop strategy on determination of structural changes enabling convergence of performance of the Slovak economy to the level achieved in the EU developed countries. It summarizes knowledge of up-to-date elaborated vision of social-economic development of the SR helpful for elaboration of the development strategy. It identifies the main structural changes forming its content in the nearest decade after the accession to the EU. It recommends to the economic policy to elaborate the strategy in participational and continuous way, thus in series of cyclic procedures as a partner of enterprise and other entities, which supports generation of structural changes by their (mainly market) activities. Only this basis the economic policy should formulate its aims and at them directed procedural and institutional instrumentarium.

Key words: *economic development strategy, targets economic policy, convergence of economic performance, structural changes in transition economies*

JEL Classification: O21, O38, P21

Nepretržitosť hospodárskych procesov a značná dĺžka obdobia potrebného na ich rozvinutie do rozhodujúcich výsledkov hospodárskeho rozvoja si vyžadujú, aby hospodárska politika brala do úvahy aj dlhodobé úlohy a trendy hospodárstva. Minimálne tým, že svojím záujmom o dosiahnutie okamžitých výhod nebude vytvárať prekážky v dosahovaní strategických rozvojových cieľov. A nie je prehnaná ani požiadavka, aby na ich realizáciu vytvárala priaznivé podmienky už aktuálna hospodárska politika.

* Ing. Ivan OKÁLI, DrSc., Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky SAV, Šancova 56, 811 05 Bratislava 1; e-mail: ivan.okali@savba.sk

Určenie strategických rozvojových cieľov môže byť len jedným z hlavných výsledkov vypracovania celkovej stratégie hospodárskeho rozvoja. O jej potrebe sa už na Slovensku veľa hovorilo v programoch a dokumentoch politických strán, vlád, vládnych i mimovládnych inštitúcií bez dosiahnutia hmatateľného výsledku. V nemalej miere aj pre neujasnenosť možností a zamerania takejto stratégie.

Je napodiv, ako silne sú v širokej verejnosti, v odboroch, ale aj medzi zamestnávateľmi, na niektorých ministerstvách a v značnej časti odbornej publicistiky formujúcej verejnú mienku zakorenené ilúzie, že základom stratégie rozvoja hospodárstva má byť stanovenie rozvojových priorít na základe apriórneho výberu štátom prednostne podporovaných segmentov ekonomiky. Po vládnom zadefinovaní takýchto rozvojových priorít by vraj dostali naše podniky a banky, ale aj zahraniční investori jasný signál, kde treba investovať a rozširovať výrobu. Je šťastie pre Slovensko, že doteraz všetky jeho vlády (vrátane vlád, čo s tým spočiatku koketovali) strategické rozvojové priority v podobe odvetvovo-odborových programov neurčili.¹

Funkciu nástrojov uplatňovania rozvojovej stratégie plnia predovšetkým technologicko-inovačná a priemyselná politika premietnuté do celého komplexu hospodárskopolitických nástrojov. Tieto politiky sú v trhových ekonomikách v súčasnosti založené na koncepcii ich plošného – horizontálneho pôsobenia, ktoré vedome vytvára rovnaké príležitosti pre podniky vo všetkých segmentoch hospodárstva. Aj v rámci tohto základného prístupu k uplatňovaniu uvažovaných politik však priamo v nich predsa len dochádza k zisteniu potreby istej selekcie hospodárskych aktivít v prospech dlhodobých cieľov ekonomického rozvoja.

Potreba selektívneho prístupu k určeniu niektorých cieľov dlhodobého rozvoja je spojená s vytváraním predpokladov pre dlhodobý proces uzatvárania technologickkej a inovačnej (v konečnom dôsledku aj produktivitnej a výkonnostnej) medzery v menej vyspelých ekonomikách, medzi ktoré patria aj takmer všetky tranzitívne ekonomiky.

Problém spočíva v tom, že najmä v takej malej ekonomike, akou je Slovensko, nemožno uvažovanú úlohu riešiť na celom širokom fronte hospodárskych činností. Všetko nasvedčuje tomu, že sa tu (tak ako sa to už udialo vo viacerých krajinách stojacich v podstate pred rovnakou úlohou – pozri príklad Fínska, alebo Írska) treba pokúsiť o skĺbenie prvkov cieľavedomého programovania s fungovaním trhového mechanizmu.

¹ Z argumentov, ktoré sa proti segmentovému spôsobu určovania rozvojových priorít uvádzajú nielen na základe jeho väzby so zlyhaním centrálne plánovaných ekonomik, ale aj podľa negatívnych skúseností s jeho používaním v priemyselnej politike trhových ekonomik (približne do konca 70. rokov min. st.), pripomenieme aspoň nedostatok spoľahlivých informácií o strednodobom vývoji dopytu i technológií formujúcich ponuku a, prirodzene, aj „informačné hry“ podnikov zainteresovaných na vládnom výbere rozvojových priorít.

Uvedomujeme si, že v predchádzajúcich odsekoch boli vo vzťahu k hospodárskej politike sformulované protichodné a na prvý pohľad navzájom sa vylučujúce požiadavky. Na jednej strane odmietnutie cieľavedomého selektovania a podpory rozvojových priorít, a naproti tomu uznanie istej užitočnosti a potreby výberu z ponúkajúcich sa príležitostí hospodárskeho rozvoja. Je tu reálny problém, teda problém, ktorý nevzniká z povrchného nesystémového pohľadu na fungovanie ekonomiky, ale je naopak výsledkom vnímania viacerých dimenzií vývoja zložito štruktúrovaného hospodárskeho systému.

Východiskovým predpokladom ovplyvňovania dlhodobého rozvoja hospodárskou politikou je vypracovanie a kontinuálne spresňovanie stratégie sociálno-ekonomického rozvoja. Podľa všetkých zástancov vypracovania takejto stratégie má byť jej obsahom variantne spracovaný súbor rozvojových cieľov a postupov zameraných na ich dosiahnutie. V tejto stati sa najprv pokúsím vyhľadať oblasti, v ktorých treba nájsť poznatky užitočné pre vypracovanie rozvojovej stratégie, a zároveň ich aj zinventarizovať a vyhodnotiť. Po takomto entré aspoň tézovite naznačím vlastnú predstavu o obsahu rozvojovej stratégie. V záverečnej poznámke sa pokúsím charakterizovať tie princípy postupu pri tvorbe a realizácii rozvojovej stratégie, ktoré ho môžu urobiť kompatibilným s fungovaním trhovej ekonomiky.

Výsledky prognózovania dlhodobých hospodárskych trendov v dlhodobých víziách

Žiadna stratégia hospodárskeho rozvoja Slovenska síce doteraz vypracovaná nebola, no v posledných rokoch vzniklo niekoľko rozsiahlych vízií sociálno-ekonomického rozvoja. Očakáva sa od nich zásadný prínos k vypracovaniu hospodárskej stratégie a tým aj k formulovaniu dlhodobějších línií hospodárskej politiky.

V ekonomických blokoch vízií sa venuje pozornosť predovšetkým týmto problémovým oblastiam: 1. celkové smerovanie hospodárstva; 2. tempo hospodárskeho rastu; 3. štruktúrne zmeny v ekonomike vrátane pohľadov na vývoj vybraných odvetví; 4. zmeny v inštitucionálnom rámci hospodárstva v nadväznosti na úlohy hospodárskej politiky.

Za základný trend vo vývoji hospodárstva SR sa v prácach [1; 2; 3] už pred rokom 2020 považuje jeho vývoj smerom k spoločnosti synonymicky nazývanej ako postindustriálna, vzdelanostná, resp. na poznatkoch založená, informačná spoločnosť či civilizácia tretej vlny. Za hlavnú hnaciu silu uvedeného procesu sa považujú globalizačné procesy, v dôsledku ktorých sú všetky uvedené charakteristiky vznikajúceho hospodárstva istým čiastkovým vyjadrením trendu k vzniku globálnej ekonomiky. O globalizačných procesoch sa vo víziách hovorí viac

a konkrétnejšie než o samotnom formovaní hospodárstva založeného na znalostiach a informáciách. Stratégia prechodu od industriálnej k postindustriálnej vývojovej etape sa v nich nerozpracúva.

Málo presvedčivý je spôsob kreovania, resp. argumentácie v tvrdeniach vízií *o dlhodobu dosiahnuteľných tempách rastu HDP*. Vo všetkých prípadoch tu chýba na jednej strane pokus o stanovenie temp rastu HDP potrebných na riešenie úloh sociálno-ekonomického rozvoja Slovenska do roku 2020 a na druhej strane abscentuje aj analýza ich realizovateľnosti, resp. zisťovania podmienok potrebných na ich dosahovanie.

Prístup k podpore tempa hospodárskeho rastu je v jednotlivých víziách veľmi odlišný. V [4] sa za rozhodujúci faktor zabezpečenia dlhodobu dynamického hospodárskeho rozvoja považuje uplatnenie hospodársko-sociologického prístupu v transformačnom procese. Obsah žiaduceho sociálno-ekonomického vývoja vytvárajúceho priaznivé podmienky pre hospodársky rast sa tu vidí v „cielenej podpore vybraných sociálnych skupín“, zameranej na vznik úzkej majetnej spoločenskej špičky a na rozširovanie strednej triedy schopnej zabezpečiť o. i. inovačné procesy v oblasti technológií a výrobkov.

Celkom jednoznačne a priamočiaro sa dynamika výkonnosti a produktivity spája s hĺbkou systémovo-inštitucionálnych zmien [1]. Žiaduce inštitucionálno-systémové reformy sa primárne zameriavajú na obmedzovanie zásahov štátu do ekonomiky. S tým spojený vzrast motivačného pôsobenia trhu má prispieť k rozsiahlejšiemu prílevu priamych zahraničných investícií (PZI), inovatívnejšiemu správaniu podnikateľských subjektov a k oslabeniu konzervatívnych postojov obyvateľstva. O využívaní procesnej hospodárskej politiky v prospech inováčných aktivít podnikateľov a aktívnejších životných postojov obyvateľstva sa nehovorí. Základným faktorom dosiahnutia a udržania dostatočne vysokého tempa rastu HDP je tu v podstate dokončovanie transformácie skupinou dôsledne reformných – liberálne orientovaných politikov.

V štúdií [2] sa podmienka trvale vysokého tempa hospodárskeho rastu stanovuje dvojakým spôsobom. Na jednej strane sa spája s vyriešením problémov, kvôli ktorým sa hospodárstvo SR nachádza ešte stále (a „pravdepodobne až do roku 2005“) v etape zúženej reprodukcie. Vychádza sa tu zo vzťahovania problémov, ktoré sú vlastné zle fungujúcej časti hospodárstva SR, na celú slovenskú ekonomiku. Nezávisle od uvedenej pozície sa v inej časti tejto štúdie ako podmienka dlhodobu dynamického rastu vytyčuje zabezpečenie, resp. zvyšovanie konkurenčnej schopnosti. Za jej významný moment sa pritom nepokladá len jej dosahovanie na svetovom trhu, ale v najbližšom období aj jej posilnenie na vnútornom trhu, ktoré zabezpečí substitúciu „dovozu príslušných finálnych výrobkov výrobou alokovanou na teritóriu SR“.

Žiadna z porovnávaných vízií neobchádza problém *odvetvovej štruktúry hospodárstva*. Jeho vnímanie, a najmä uvažovanie o formovaní a obsahu zmien vo vecno-odvetvových štruktúrach sa však nachádza v diametrálne odlišných polohách.

V [1] sa v kapitole nazvanej *Súhrnná ekonomická výkonnosť a konkurencieschopnosť* prijíma názor, že „pretrvávajúce dôsledky predchádzajúceho spoločenského systému“ sa prejavuje o. i. v „deformovanej štruktúre ekonomiky orientovanej na výrobky s nízkou pridanou hodnotou“. V celom nasledujúcom texte sa však riešenie tohto problému pokladá za úlohu, do ktorej bežná procesná hospodárska politika nemôže zasahovať. Z kontextu uvažovania (bez explicitne vyjadreného stanoviska) vzniká dojem, že modernizácia zastaraných výrobných štruktúr sa pokladá za výlučnú funkciu systémovo-inštitucionálnych reforiem, ktoré majú zlepšiť motivačné podnikateľské prostredie.

O niečo konkrétnejšie, no predsa len so značnou zdržanlivosťou bol v [4] vyslovený názor na budúcu štruktúru hospodárstva SR. Istá rámcová predstava je tu založená na tom, že, po prvé, pri formovaní odvetvovej štruktúry treba využívať trvale obnoviteľné i nerastné zdroje a, po druhé, štruktúrotvorný rozvoj industriálneho segmentu ekonomiky treba založiť na jeho modernizácii a intelektualizácii, ktoré sa môžu uplatniť aj pri dlhodobom reprofilovaní segmentu vznikajúceho zo spojenia hutníctva a strojárstva. O spôsobe riešenia reštrukturalizačnej úlohy sa neuvádza nič podstatné (okrem všeobecne formulovaných požiadaviek na „mobilizáciu všetkých disponibilných zdrojov, v prvom rade ľudského kapitálu... a vlastností spojených so strednými vrstvami, ktoré dovoľujú iniciatívne a diverzifikačne využívať informácie a poznatky“).

Pokus o konkrétnejšiu hypotézu vývoja štruktúry ekonomiky SR (vrátane vývoja štruktúry jej spracovateľského priemyslu) do roku 2020 sa nachádza v [2]. Hypotéza sa opiera o analýzu stavu konkurencieschopnosti slovenskej ekonomiky nielen vcelku, ale aj na odvetvovo-komoditnej úrovni, o zistenie trendov v intraodvetvovom obchode medzi SR a EÚ a o zisťovanie segmentov, pre ktoré je účelné prednostne ziskávať PZI.

V zhrnutí poznatkov o prístupe porovnávaných vízií k vybraným kľúčovým otázkam hospodárskeho rozvoja do roku 2020 (hlavný vývojový trend, tempo hospodárskeho rastu a modernizácia ekonomickej štruktúry) možno konštatovať, že *o spôsobe ich riešenia sa hovorí veľmi málo a ešte menej sa vo vzťahu k nim pojednáva o hospodárskej politike*. V [1] sa (ak odhliadneme od úvahy o hospodárskej politike zameranej na reformne-systémové zmeny) nazerá na hospodársku politiku ako na aktivity štátu, ktoré sú svojím vplyvom na konanie trhových subjektov skôr príčinou slabín ekonomiky, a nie faktorom ich aktívneho riešenia. Za nahradenie tradične chápanej hospodárskej politiky politikou

formovania sociálnej štruktúry sa prihovára [4]. Isté, nie nezaujímavé hospodárskopolitické extempore je obsiahnuté v [2] v kontexte pojednania o konkurenčnej schopnosti slovenskej ekonomiky.

Neradi by sme ekonomickým častiam vízií rozvoja Slovenska do roku 2020 (pokiaľ ide o ich záujem o hospodársku politiku) nejakým spôsobom krivdili. Sme však nútení konštatovať, že v ani jednej z nich sa nenachádza žiadna viac-menej ucelená pasáž venovaná vzťahu hospodárskej politiky k potenciálnym trendom budúceho vývoja, ba dokonca, že sa v nich o hospodárskej politike (okrem výnimiek v podobe kusých poznámok) nepojednáva ani v jednotlivých blokoch výhľadu na vývoj hospodárstva SR do roku 2020.

Dlhodobé smerovanie sociálneho rozvoja

Zložitost' formulovania dlhodobých rozvojových úloh relevantných pre hospodársku politiku najbližších rokov spočíva aj v tom, že sa v ňom musia brať do úvahy úlohy celkového spoločenského, teda nielen hospodárskeho rozvoja.

Na základe uvedených vízií možno v mimoekonomických okruhoch spoločenského života vyseparovať niekoľko procesov a trendov pokračujúcich do roku 2020 (vo väčšine prípadov aj po tomto časovom predele) s vážnym dosahom na hospodársky vývoj a na vykonávanie hospodárskej politiky. Za najvýznamnejšie z nich sa v porovnávaných štúdiách považujú:

- *Starnutie obyvateľstva* sa ako nezvratný proces bude spájať s *migračnými pohybmi*. Starnutie obyvateľstva iniciuje štruktúrne zmeny v celom systéme sociálneho zabezpečenia. Hoci ich výsledky sa nedajú s dostačujúcou presnosťou predvídať, predsa len (do roku 2010 určite a do roku 2020 pravdepodobne) je zrejmé, že vyvolajú rastúci tlak sociálneho zabezpečenia na zdroje verejných financií. Migračné pohyby a ich usmerňovanie sa budú navzájom ovplyvňovať s vývojom efektívnosti tvorby a použitia zdrojov v národnom hospodárstve.

- V životnom štýle (v rozsahu a spôsobe uspokojovania potrieb) bude pravdepodobne zotrvať výrazná *preferencia hmotného dostatku*.² V záujme trvalého dosahovania dynamických temp hospodárskeho rastu bude nevyhnutné, aby

² Za predpokladu, že do roku 2020 sa udrží priemerné ročné tempo rastu HDP na úrovni 4,0 %, by v uvedenom roku výdavky na obyvateľa v SR dosiahli reálnu úroveň výdavkov na obyvateľa v Nemecku z konca 90. rokov 20. storočia. V štruktúre čistých výdavkov 4-člennej nemeckej rodiny s priemernými zárobkami predstavovali koncom 90. rokov výdavky na potraviny, nápoje a odievanie 26,6 %; v SR to v roku 2001 bolo 34,9 %. Podiel výdavkov na dopravu a spoje sa rovnal v Nemecku 17,2 %; v SR 12,5 %; výdavky na rekreáciu, kultúru a vzdelanie predstavovali v Nemecku 11,5 %; v SR 7,9 %. Ak uvažujeme so silným demonštračným efektom štruktúry spotreby dosiahnutej vo vyspelých európskych krajinách na vývoj spotreby slovenského obyvateľstva, potom tézu, že v štruktúre uspokojovania potrieb sa bude v SR aj v roku 2020 klásť dôraz na zvyšovanie blahobytu (hmotného dostatku), môžeme považovať za oprávnenú. Podľa [5; 6].

hospodárska politika vniesla do tohto trendu isté korektúry v prospech *celoživotného vzdelávania a informatizácie domácností*.

- *Problém zamestnanosti a nezamestnanosti* je jedna z ústredných tém nielen sociálneho, ale aj hospodárskeho rozvoja. Trvalú pozornosť si vyžaduje vo všetkých oblastiach hospodárskej politiky. Najmä keď súčasné pozitívne trendy vo vývoji zamestnanosti vyčerpajú svoj potenciál a narazia na bariéry v podobe nedostatočnej vzdelanostnej úrovne časti obyvateľstva, problémov v jeho mobilite, nerovnomernosti oblastného rozvoja, nerozvinutosti dopravnej infraštruktúry, situácie rómskej menšiny a pod.

- Aj očakávané trendy vo vývoji nezamestnanosti signalizujú, že nielen sociálna, ale aj viaceré smery hospodárskej politiky nesmú byť nevšímavé k *exklúzii skupín obyvateľstva žijúcich v chudobe* v dôsledku sociálnej diferenciácie, nerovnomerného vývoja regiónov či postavenia značnej časti rómskej minority. Ekonomické parametre sociálnej exklúzie a potreba jej riešenia sú dané jej vplyvom na tvorbu a použitie zdrojov.

- *Rozdiely v úrovni sociálno-ekonomického rozvoja regiónov* sú väčšie než v iných transformujúcich sa krajinách stredoeurópskeho regiónu a vyostrujú celý rad ďalších problémov sociálneho rozvoja. Cesta k rovnomernejšiemu vývoju regiónov je veľmi komplikovaná preto, lebo na nej pri podpore rozvoja regiónov a makroregiónov s vysokou nezamestnanosťou, nízkymi zárobkami, s nedostatočne rozvinutou technickou a intelektuálnou infraštruktúrou a s vysokou koncentráciou chudoby nemožno zanedbať ani podporu celkového hospodárskeho rastu v SR.³

- Dôležitým výsledkom analýz sociálneho vývoja v SR po roku 1989 je ich zistenie, že *v sociálnej skladbe obyvateľstva nie sú dostatočne zastúpené stredné vrstvy*. S tým zrejme súvisí aj poznatok o *rozsiahlom výskyte pasívnych životných stratégií*. To je obzvlášť neprijemné konštatovanie pre obdobie, v ktorom hospodársky rast závisí od podnikateľských zručností obyvateľstva, od jeho územnej i profesnej imobility a jeho schopnosti celoživotného vzdelávania.

Výsledky skúmania problémov a trendov budúceho sociálneho vývoja v okruhu kvality života sústreďujúceho pozornosť na spôsob prežívania života jednotlivcami i v okruhu zameranom na obyvateľstvo ako celok a na sociálne skupiny sú vo všetkých víziách veľmi podobné, ba v značnej miere rovnaké. Je to pravdepodobne dôsledok toho, že ich obsahom sú zistenia kvalitatívnej povahy, ale aj

³ Súhlasíme s tým, že v [7] odporúčaná rastovo-egalizačná regionálna politika nemieni v prvej etape po vstupe SR do EÚ (približne do r. 2015) najprv podporiť a udržať v raste regionálne centrá (už rozvinuté aglomerácie) a až v ďalšej etape rozširovať aktivity z rozvinutých centier, usilovať sa o výraznejší hospodársky a sociálny rozvoj celých zaostalých regiónov. V záujme udržania sociálnej aj politickej súdržnosti slovenskej spoločnosti bude zrejme nevyhnutné neradiť etapy rastovo-egalizačného scenára za sebou, ale aspoň čiastočne ich uskutočňovať súbežne, teda naštartovať proces endogénneho rozvoja regiónov v ich zaostalých častiach už počas dotvárania regionálnych centier.

väčšej zhody východísk, metód aj hodnotiacich kritérií než v prípade ekonomických blokov vízií. Výsledkom je väčšia dôveryhodnosť ich poznatkov.

Úvahy o budúcom sociálnom rozvoji síce prekračujú limity bežného rozmýšľania ekonómov, no majú vždy významné ekonomické implikácie. Bez ich odkrývania nemožno formulovať rozvojovú stratégiu zameranú aj na dlhodobejšiu hospodársku politiku.

Náčrt prístupu k stratégii hospodárskeho a sociálneho rozvoja Slovenskej republiky

Vcelku možno konštatovať, že doterajšie vízie sociálno-ekonomického rozvoja Slovenska obsahujú síce niektoré podnety užitočné pre vypracovanie jeho strednodobej *stratégie* zameranej aj na realizáciu dlhodobých cieľov, ich príspevok by však mal byť najmä vo vzťahu k úlohám hospodárskeho rozvoja podstatnejší. Vzťahuje sa to nielen na identifikáciu problémov, úloh a predpokladov budúceho rozvoja, ale aj na stanovenie hospodárskej politiky stimulujúcej aktivity potrebné na ich riešenie a realizáciu.

Súbežne s už uvedenými informáciami o možnostiach budúceho hospodárskeho vývoja SR, ktoré sa nám podarilo vydolovať z textov dlhodobých vízií, pokúsime sa preto sformulovať aspoň východiskové tézy stratégie hospodárskeho rozvoja Slovenska vrátane odôvodnenia užitočnosti, možnosti a spôsobu jej vypracovania vo fungujúcej trhovej ekonomike.

Za súhrnný strategický cieľ rozvoja slovenského hospodárstva na najbližšie desaťročia možno ***považovať dosiahnutie priemernej úrovne hospodárskeho rozvoja*** (meranej HDP/obyv.) ***terajšej EÚ 15. Je to pohyblivý cieľ***, ktorý sa dá – za predpokladu, že krajiny EÚ dlhodobo udržia tempo rastu HDP na úrovni 80. a 90. rokov a tempo rastu v SR bude dlhodobo dosahovať dvojnásobok hodnôt rastu v EÚ – ***splniť v rokoch 2040 – 2050.***

Na splnenie tohto základného konvergentného cieľa by sa mala v budúcich desaťročiach využívať celá hospodárska politika. Vo vzťahu k nemu by sa mali vypracúvať, realizovať a ním by mali byť integrované všetky čiastkové ciele rozvojovej stratégie.

Dlhodobá – zrejme viacgeneračná perspektíva vyriešenia konvergentnej úlohy v jej plnom rozsahu by nás nemala z viesť na cestu zmäkčovania kritérií jej splnenia a uspokojenia s vyrovnaním úrovne hospodárskeho a sociálneho rozvoja Slovenska s priemernou úrovňou rozšírenej EÚ 25. Splnením menej náročného kritéria by sa konvergentná úloha realizovala iba formálne; cieľ vstupu a dlhodobého členstva Slovenska v EÚ spočívajúci v jeho modernizácii a podstatnom zvýšení životnej úrovne jeho obyvateľstva by sa nedosiahol.

Neúprosne dlhá časová dimenzia procesu reálnej konvergenencie by však mala zároveň viesť k jeho rozčleneniu do niekoľkých obsahovo odlišných etáp, pre ktoré by sa dala postupne formulovať konkrétnejšia stratégia. *Najbližšia etapa by obsiahla približne prvé desaťročie po vstupe SR do EÚ*, a teda aj celé finančné obdobie EÚ pripravované na roky 2007 – 2013. *Hlavná, a či skôr súhrnná úloha tejto etapy* sa vo všeobecnej polohe môže formulovať ako *adaptácia sociálno-ekonomického systému SR na pomery v Únii zo strany podnikateľských subjektov i regiónov, na úrovni vlády a, prirodzene, aj jednotlivých občanov*. Na strane Únie, resp. jej skorších členov by sa v uvažovanej etape mali prežiť obavy z rozšírenia Únie a odstrániť prechodné obdobia i obmedzenia voči SR a ďalším vstupujúcim krajinám.

Stotožnenie strategického cieľa rozvoja slovenského hospodárstva s dosiahnutím priemernej úrovne hospodárskeho rozvoja EÚ 15 vyvoláva celý rad otázok i polemickú diskusiu. Predovšetkým sa treba spýtať, či vyjadrenie konvergentného kritéria v podobe kvantitatívneho ukazovateľa nezjednodušuje, resp. neredukuje chápanie procesu konvergenencie na úlohu dosahovať trvale vysoké tempá hospodárskeho rastu a či tým neodvádza pozornosť od jeho kvality.

Meranie výsledkov konvergentného procesu dosiahnutou úrovňou HDP/obyv. nemusí a ani nebude pôsobiť nepriaznivo vtedy, keď sa *vyrovnávanie úrovne sociálno-ekonomického rozvoja* nechápe ako kvantitatívna úloha (len ako rozširovanie jestvujúcich kapacít a ich výsledkov), ale *považuje sa za komplex hlbokých štruktúrnych zmien*. Pri takomto kvalitatívnom chápaní obsahu reálnej konvergenencie predovšetkým hospodárskou politikou zameranou na jej podporu má ukazovateľ HDP/obyv., aj s ním spojený ukazovateľ tempa rastu HDP, nespornú prednosť pred akýmkoľvek komplexom iných čiastkových ukazovateľov. Hrubý domáci produkt vždy (v podobe absolútnej či relatívnej veličiny) vyjadruje veľmi jednoducho súhrn trhových ocenení výsledkov všetkých, teda aj kvalitatívnych zmien v ekonomike. Preto sa široko využíva, prirodzene, ako východisko hlbšej analýzy, nielen minulosti, ale aj možnosti budúceho vývoja. Pri hľadaní možných spôsobov dosiahnutia potrebných temp hospodárskeho rastu je však už potrebné skúmať možnosti spojené s obsahom a tempom uskutočňovania štruktúrnych zmien v ekonomike.

Adaptácia slovenskej ekonomiky do Európskej únie, ktorá má byť obsahom prvej, približne desaťročnej etapy riešenia konvergentnej úlohy SR, bude obsahovať viacero procesov.

- Na vyššiu úroveň sa bude posúvať konkurenčná schopnosť slovenského hospodárstva. Iniciačnú rolu tu síce zohrá zlepšenie konkurenčnej schopnosti na makroúrovni, ktorá sa hodnotí podľa ukazovateľov výkonnosti, stability a hospodárskopolitického rámca podnikania. Rozhodujúcim však bude posilnenie

konkurenčnej schopnosti podnikov. Tu bude treba urobiť obrat od dosiaľ prevažujúcej cenovej a z nízkych mzdových nákladov vychádzajúcej konkurenčnej schopnosti k jej vyššiemu typu založenému na kvalite, inovatívnosti a vyššej produktivite práce najmä v odvetviach používajúcich kvalifikovanú prácu, výsledky vedy a výskumu (pozri [8]). Kľúčovou otázkou sa stáva zapojenie slovenských podnikov do medzinárodnej výrobnéj kooperácie tak, aby sa mohli špecializovať na produkciu s vysokou pridanou hodnotou, aby v medzinárodnom obchode vstupovali do intraodvetvovej výmeny a tak získavali úspory z rozsahu vedúce k rastu produktivity práce (pozri [9]).

- Na vládnej úrovni sa adaptácia Slovenska na fungovanie v EÚ prejaví v schopnosti SR plnohodnotne pôsobiť v orgánoch Únie a využívať jej inštitúcie v prospech národných záujmov. Využitie príležitostí, ktoré Slovensku potenciálne ponúka členstvo v EÚ, bude vo veľkej miere závisieť od spôsobu jeho fungovania v tomto spoločenstve. V podstate je tu možná *voľba medzi dvoma prístupmi*. Prvý možno nazvať *defenzívno-ochranárskou stratégiou pôsobenia v EÚ*, ktorá sa obmedzí na využívanie rozpočtových zdrojov Únie v kombinácii so snahou pripájať sa k tým jej členom, ktorí sa budú usilovať o obmedzovanie jej aktivít a jej zasahovania do hospodársko-sociálneho i politického života v združenej Európe. Druhý spôsob účinkovania v EÚ možno predstaviť ako *iniciatívne zapájanie SR do aktivít usilujúcich sa o rozvíjanie jej funkcií* a o kreovanie jej komplexnejšej a účinnejšej hospodárskej politiky, pri pochopiteľnom využívaní všetkých možností zo spoločného rozpočtu EÚ. To konkrétne bude znamenať možno aj zapájanie Slovenska do príležitostí posilnenej spolupráce (do skupiny krajín využívajúcich možnosti *two track strategy*) vo všetkých prípadoch prosperujúcich reálnej konvergencii SR s vyspelými ekonomikami.

Príklon k aktívnemu pôsobeniu v EÚ sa môže stať naším – hoci aj veľmi skromným – príspevkom k pretváraní Únie do stavu, v ktorom bude môcť integrovaná Európa lepšie odpovedať na výzvy globalizácie, a súčasne vytvárať viac zdrojov na vyrovnávanie úrovne rozvoja svojich regiónov. Voľba ochranársko-defenzívnej stratégie naproti tomu môže podporiť pokusy, ktoré by objektívne viedli k erózii Únie, prípadne k strate integračných pozícií, ktoré si Slovenská republika v posledných rokoch práčne vytvorila. Nehovoriac o tom, že aj s príspevkom Slovenska spôsobené oslabenie pozícií Únie by v konečnom dôsledku navodilo hrozbu jeho opätovného vyradenia z civilizačných trendov, na ktoré dosiaľ doplácame.

- Významnou obsahovou stránkou prvej etapy konvergentného procesu sa stane dosiahnutie a udržiavanie makroekonomickej stability. Predpokladá to odstrániť ohniská nerovnováhy v oblasti tvorby zdrojov (segment podnikov nachodiacich sa v trvalej finančnej nerovnováhe) i v oblasti ich použitia (nedostatočnosť finančných zdrojov a zadlženosť v odvetviach verejných služieb). Tým sa,

na jednej strane odstráni riziko porúch ohrozujúcich proces reálnej konvergencie, a súčasne sa vytvoria podmienky zabezpečujúce trvalé plnenie úloh nominálnej konvergencie. To umožní bezproblémový vstup Slovenska do Európskej menovej únie už v rámci uvažovanej vývojovej etapy.

- Pre dosiahnutie a udržanie makroekonomickej stability má význam posilňovanie rozvoja tých segmentov ekonomiky (predovšetkým v priemysle a službách), ktoré sú schopné podporiť zlepšovanie obchodnej bilancie (predstih rastu vývozu pred rastom dovozu) a trvalé dosahovanie jej aktívneho výsledku. Prospeje to nielen udržiavaniu makroekonomickej stability a zlepšeniu výmenného kurzu, ale aj tvorbe zdrojov potrebných na riešenie konvergentnej úlohy i na modernizáciu hospodárstva.⁴ Pri riešení tejto vstupnej časti dlhodobej štruktúrnej úlohy, na riešení ktorej by sa mala podieľať hospodárska politika predovšetkým nástrojmi horizontálnej povahy, je z tranzitívnych ekonomík stredoeurópskeho regiónu úspešné dosiaľ len Maďarsko. Výsledky slovenskej ekonomiky sú tu aj napriek zlepšeniu dosiahnutému v roku 2003 ešte stále neuspokojivé [10].

- Nemožno vylúčiť, že slovenské hospodárstvo sa pri riešení svojich problémov spojených najmä s nerovnováhou medzi ponukou a využitím pracovných síl môže už počas najbližších desiatich rokov dostať do situácie vyžadujúcej rozsiahlu reštrukturalizáciu využívaných zdrojov. Na posilnenie podnikateľských iniciatív potrebných na riešenie takejto situácie bude hospodárska politika vytvárať predpoklady najmä zlepšovaním inštitucionálnych podmienok v prospech lepšieho fungovania kapitálového trhu, bankovníctva, konkurzných konaní a pod. Priebeh potrebných štruktúrnych zmien môžu podporiť aj opatrenia vykonané vo vzdelávacej sústave, vo výskume a v rozvoji infraštruktúry.

- Štruktúrne zmeny tvoriace obsah úvodnej etapy konvergentného procesu sa nezaobídu bez tempa hospodárskeho rastu vytvárajúceho pre ne dostatočné zdroje. Tempo rastu HDP by malo byť dostatočne vysoké na to, aby sa vďaka nemu už do roka 2010 dosiahla rovnováha vo verejných financiách, zabezpečila aspoň stabilizácia štátneho dlhu a tým splnila príslušná časť kritérií podmieňujúcich prijatie SR do menovej únie. Malo by pomáhať (aj pri znižujúcom sa podiele vlády na tvorbe HDP) zväčšovať rozsah zdrojov potrebných na riešenie problémov vyplývajúcich zo starnutia populácie, na podporu tvorby ľudského kapitálu, výskumu a vývoja (V + V) a technickej infraštruktúry. Je tiež žiaduce, aby bolo o niečo vyššie než tempo hospodárskeho rastu dosahované v krajinách susediacich so Slovenskom preto, aby sa oslabila motivácia k migrácii do týchto krajín zo SR. Pri zabezpečení potrebných zmien v kvalite fungovania slovenskej

⁴ Ekonomické analýzy [11] zistili, že príspevok vývozu k rastu reálneho HDP aj k reálnemu rastu rozvojových zdrojov bol v úhrne rokov 1995 – 2002 takmer 5-násobne vyšší než príspevok celkového domáceho dopytu.

ekonomiky a v spojení s udržiavaním dôveryhodného politického aj hospodárskeho vývoja SR možno v nej dlhodobo dosahovať tempo rastu HDP, vďaka ktorému v roku 2013 Slovensko dosiahne 61 % úrovne HDP/obyv. (meranej PPP) vo vyspelých krajinách EÚ. Takúto relatívnu úroveň výkonnosti hospodárstva dosiahlo po 10 rokoch členstva v EÚ Grécko a po 6 rokoch členstva v EÚ Portugalsko. Predstavovalo by to 75 % z úrovne HDP/obyv. dosiahnutej v EÚ 15 v roku 2003. Možno predpokladať, že uvažované tempo hospodárskeho rastu (4 % p. a.) by pre obyvateľov Slovenska prinieslo také zlepšenie ich životnej úrovne, pri ktorom by veľká väčšina z nich trvalé vystaňovanie do vyspelejších krajín nepociťovala za životnú nevyhnutnosť.

V rokoch 2004 – 2013 sa nepochybne začnú uskutočňovať aj niektoré štrukturálne zmeny, ktoré sa naplno rozvinú až v nasledujúcom období. S využitím zásohy už dostupných poznatkov tu chceme aspoň naznačiť niektoré ich hlavné smery a hospodárskopolitické implikácie.

- Dlhodobé trendy štrukturálnych zmien, na ktoré by sa mali prednostne používať rozvojové zdroje, spájajú sa s postupným prechodom k novej ekonomike. „Pri prechode k novej ekonomike však primárne nejde o to, že staré odvetvia budú vytlačané novými, ale o to, aby do tradičných odvetví prenikali informačne náročné produkty.“ [12] V zhode s tým, hoci aj z iného pohľadu na štrukturálne zmeny tvoriace obsah prechodu k novej ekonomike, sa poznamenáva, že „existencia významného sektora produkujúceho informačno-komunikačné technológie (IKT) tu nie je rozhodujúca. Pre profitovanie z IKT je rozhodujúce ich používanie, a teda aj hospodárska politika, ktorá to podporuje“ [13]. Z uvedeného vyplýva: po prvé, možnosť, ba priamo potreba rozvíjať odvetvia tradičnej ekonomiky bez obáv, že by sa tým ohrozilo podnikanie na báze IKT; po druhé, možnosť plynulých zmien v odvetvovej štruktúre smerujúcej k novej ekonomike, teda možnosť jej zmien bez náhlejšej rozsiahlej medziodvetvovej realokácie zdrojov; po tretie, aktívna účasť hospodárskej politiky v uvažovaných zmenách sa môže vyhnúť selektívnym aktivitám deformujúcim alokačnú funkciu trhu, môže sa teda obmedziť na opatrenia v prospech všetkých nádejných podnikateľských aktivít bez ohľadu na ich odvetvovú príslušnosť.

- Významnou súčasťou zmien v odvetvovej štruktúre, podľa uvedených myšlienok by tu vo veľkej miere malo ísť o zmeny v produktoch a technológiách tradičných odvetví (na základe využitia IKT), by sa mali stať ich prvky umožňujúce odstraňovanie technologickej medzery. V súlade s predstavou hospodárskej politiky nedeformujúcej trhové prostredie by sa v prospech týchto zmien nemali podporovať nejaké vybrané segmenty ekonomiky („vopred určení víťazi“). Hospodárskopolitická podpora by sa mala vzťahovať na tvorbu nových poznatkov a akýchkoľvek ekonomicky využiteľných informácií, na vynálezy vrátane ich

patentovej ochrany a na objavy k nim vedúce takisto ako na podnikateľské iniciatívy a aktivity zamerané na využívanie nových ideí vo výrobných inováciách. Tu sa, pravda (to je korekcia tézy o rozhodujúcom význame uplatňovania IKT v tradičných odvetviach), nedá vylúčiť, že na zatváranie technologickej medzery vzniknú nezanedbateľné možnosti práve v nových odvetviach produkujúcich IKT. To sa dotkne hospodárskej politiky najmä pri akvizícii priamych zahraničných investícií, vo vzdelanostnej a vednej politike.

- V očakávaných štruktúrnych zmenách bude mať napokon značný význam rozvoj odvetví, a predovšetkým odvetví služieb prispievajúcich k tvorbe ľudského kapitálu, do ktorého bude vstupovať aj hospodárska politika. Rozvoj ľudského kapitálu sa nedá redukovať na proces akumulácie poznatkov a zručností, ktorý by bol celkom oddelený od integrálneho rozvoja ľudskej osobnosti. Tvorba ľudského kapitálu a s ním spojené štruktúrne pohyby sú preto dlhodobo naviazané aj na posun hodnôt, ktorý spotrebu orientovanú na hmotný blahobyť dopĺňa o prvky umožňujúce rozvíjanie bytostného tvorivého potenciálu.

Ako postupovať pri tvorbe rozvojovej stratégie

V úvode tejto state sme zistili možnosť protirečenia medzi potrebou cieľavedome vyhľadávať a programovať priority dlhodobého hospodárskeho rozvoja a nevyhnutnosťou uvoľniť priestor na pôsobenie trhových síl ako zábezpeky efektívneho rozvoja ekonomiky. V príprave a kreovaní štruktúrnych zmien v hospodárskych štruktúrach sa uvedené protirečenie prejavuje obzvlášť markatne. Rozhodujúci krok v jeho praktickom riešení sa, podľa nášho názoru, dosiahne tým, že do programovania hospodárskych štruktúr sa zapoja všetky úrovne ekonomiky, a najmä podnikateľské subjekty.⁵

Zapájanie podnikov do selektovania štruktúrnych priorít a zmien sa však nedá chápať len ako zapájanie vybraných (hoci aj úspešných) podnikateľov, resp. zástupcov podnikateľských združení do grémií, v ktorých sa má o potrebných štruktúrnych trendoch uvažovať a rozhodovať. Na formovanie hospodárskych štruktúr treba využívať predovšetkým reálne výsledky podnikania, ktoré sa, na jednej strane, stanú indikátorom jeho efektívnych smerov a priorít a, na druhej strane, pri ich aktívnom využití fiškálnou a daňovou politikou, môžu sa stať aj zdrojom podpory zameranej na zrýchlenie nimi na trhu objavených štruktúrnych inovácií. Jednoduchšie povedané, podnikatelia, ktorí dosiahnu úspešné výsledky

⁵ Možno vyjsť z toho, že trhové sily, to nie sú žiadne abstraktné sublimácie, ale súhrn všetkých na trhu konajúcich subjektov. Pojem *neviditeľná ruka trhu* použil A. Smith na označenie vplyvu stojaceho za neočakávaným, ba účastníkmi trhu často nechceným výsledkom ich konania, a nie na posun týchto síl do nejakej transcendentálnej polohy.

najmä vďaka svojim inováciám a tým pomôžu aj pri prekonávaní technologickej bariéry najmä na báze financovania $V + V$, mali by byť podporení predovšetkým zo zdrojov, ktoré svojimi priekopníckymi aktivitami sami vytvoria.

Na hospodársku politiku tu teda nazeráme ako na partnera podnikateľských subjektov, ktorý nechá selekčné procesy vygenerovať na trhu. Rodiace sa trhové riešenia by potom hospodárska politika v spolupráci so svojimi partnermi formulovala a integrovala do programovej podoby usilujúcej sa o syntézu medzi trendmi reálnej ekonomiky a tými predpokladanými štruktúrnymi zmenami, ktoré odstraňujú ohrozenia budúceho vývoja a vytvárajú koridor pre dlhodobý hospodársky rast. Súčasťou tejto programovej stratégie by, prirodzene, malo byť stváranie procesne a inštitucionálne orientovanej hospodárskej politiky na podporu tých trhových aktivít, ktoré budú prispievať aj k riešeniu strategických cieľov hospodárstva.⁶

Z načrtnutého prístupu k tvorbe stratégie hospodársko-sociálneho rozvoja vyplýva, že sama stratégia sa v ňom nechápe ako deskripcia vopred určeného cieľového stavu ekonomiky a k nemu priradovaných etapových cieľov, zdrojov a nástrojov realizácie. ***Za obsah stratégie sa tu považuje súbor postupov,*** medzi ktorými by nemali chýbať:

- Identifikácia štruktúrnych zmien a štruktúrotvorných procesov s charakteristikou kvalitatívnych a kvantitatívne stanovených cieľov, ktoré sa majú dosiahnuť pri ich realizácii v strednodobom (približne desaťročnom) výhľade. Jej súčasťou by mal byť odhad príspevku príslušnej etapy k riešeniu celkovej konvergentnej úlohy, ale aj vyhľadávanie problémov a rizík, ktoré môžu vzniknúť v programovanej etape ako faktor ohrozenia či spomalenia celého konvergentného procesu.

- Stanovenie hospodárskej politiky podporujúcej realizáciu programovo-strategických cieľov. Osobitý zreteľ sa tu v každej etape (s prihliadnutím na jej špecifický obsah) venuje inovačno-technologickej a priemyselnej politike, resp. ich nástrojom iniciujúcim prelamovanie technologickej medzery.

- Charakteristika stavu, potenciálu, obmedzení aj iniciatív v jednotlivých segmentoch podnikateľských subjektov z ich vlastného pohľadu. Za jej súčasť treba považovať aj hodnotenie výsledkov a zámerov cieľovo-programového a hospodárskopolitického postupu.

⁶ Za spôsob štátnej podpory štruktúrnych zmien, a menovite štruktúrnych zmien smerujúcich k novej ekonomike sa považuje vytváranie primeranej inštitucionálnej, vzdelanostnej a tvrdej infraštruktúry. Prvky takýchto infraštruktúrnych snažení (kvalita regulácie a vynútiteľnosť zmluvných záväzkov, infraštruktúra, vonkajšia otvorenosť, rozvinutosť finančných trhov, výdavky na $V + V$, kvalita ľudského kapitálu, flexibilita pracovného trhu, flexibilita trhu produktov, úroveň podnikania, makroekonomická stabilita) sa zhrnújú do „indikátora novej ekonomiky, ktorý meria kapacitu tranzitívnych ekonomík na využitie potenciálu IKT“ [14].

- Vypracúvanie *Technology Foresight* – technologických predvídaní ako súboru prognostických prác v oblasti vedy a techniky vykonávaných pracovníkmi výskumu za účasti podnikateľskej sféry a predstaviteľov ďalších oblastí spoločenského života. Cieľom *Technology Foresight* je vytvárať a poskytovať informácie o vývoji vedy na orientáciu vo výbere priorít v oblasti vedy, vo vývoji technológií i vo využívaní verejných financií na rozvojové účely (pozri [15]).

- Zisťovanie problémov, vývojových trendov, prekážok i stimulov v sociálnom vývoji spoločnosti s výstupmi užitočnými nielen pre sociálnu politiku (a pre bloky hospodárskej politiky, ktoré na ňu nadväzujú), ale aj pre programovanie štrukturálnych zmien v ekonomike.

Zmyslom predchádzajúceho vymenovania niektorých postupov, ktoré možno podľa potreby doplniť, je isté znázornenie navrhovaného spôsobu vypracovania rozvojovej stratégie. Osobitne treba zdôrazniť, že postupy, v ktorých by sa mala vytvárať celková stratégia sociálno-ekonomického rozvoja, nemajú sa vykonávať jednorazovo, ale nepretržite tak, aby interaktívne generovali a spresňovali informácie, ktoré naplňajú stránku podnikateľských zámerov, ale aj cieľovo-obšahovú a hospodárskopolitickú stránku stratégie.

* * *

Podľa tradičných predstáv, ktoré nie sú ničím iným ako nerealizovateľnou, no škodlivou ilúziou, **sa má stratégia vnášať do hospodárstva zvonka ako súhrn strategických cieľov**, ktorému sa má jeho fungovanie prispôbiť. **Podľa nášho prístupu vyrastá stratégia organicky z fungovania trhovej ekonomiky, v ktorej štát vytvára len isté podporné funkcie**. Prvú, nami odmietanú predstavu o stratégii hospodárskeho rozvoja možno nazvať **staticky-cieľovou**; druhú, ku ktorej sa prikláňame, nazývame **participatívno-kontinuálnou**.

Participatívno-kontinuálny prístup k vypracovaniu stratégie hospodársko-sociálneho rozvoja spočíva na širokozaloženej tímovej spolupráci. Súčasťou tímu musia byť skupiny rozvíjajúce jednotlivé postupy a hľadajúce ich interakcie v spolupráci s koordinačnou skupinou zabezpečujúcou aj kontakt s praktickou hospodárskou politikou. Základným predpokladom úspešného výsledku je všestranná podpora prác na stratégii zo strany celej vlády, dokonca ich dlhodobá podpora zo strany striedajúcich sa vládnych garnitúr.

Domnievame sa, že vidieť v naznačenom prístupe k tvorbe rozvojovej stratégie narušanie princípov fungovania trhovej ekonomiky, alebo oživovanie aktivít centrálnych plánovačov, znamená prejavovať medzery tak v chápaní trhu, ako aj centrálneho plánovania. Nahradená alokačná funkcia centrálneho plánovania alokačnou funkciou trhu nemusí nevyhnutne viesť k podriadeniu štrukturálnych zmien v ekonomike pôsobeniu nejakej slepej sily, resp. mimoľudskej vôle. Je

pravda, že priebeh štruktúrnych zmien je spojený s aktivitami na trhu pôsobiacich podnikateľov. Rovnako vieme, že na trhu pôsobiaci ľudia si musia prednostne všímať aktuálne, teda najmä krátkodobé výsledky a faktory svojej činnosti. Dlhodobejšie súvislosti sú z ich záujmového poľa vytláčané. Hospodárska politika, ktorá to reparuje v tom zmysle, že orientuje záujem podnikateľov aj na dlhodobejšie, s rozvojovou stratégiou zladené dôsledky ich aktivity, je tiež istým – ale pozitívnym prekonaním centrálného plánovania. Smeruje totiž k tomu, aby sa na poznávaní, formulovaní a realizácii dlhodobých cieľov rozvoja hospodárstva podieľal čo najširší okruh ľudí a ďalších v spoločnosti pôsobiacich subjektov.

Literatúra

- [1] Vízia vývoja Slovenskej republiky do roku 2020. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, september 2002 <www.government.gov.sk>
- [2] Vízia vývoja Slovenskej republiky do roku 2020. Bratislava: Prognostický ústav SAV, september 2002 <www.government.gov.sk>
- [3] MAJTÁN, M. a kolektív: Vízia rozvoja Slovenska. In: Sborník příspěvků z 6. mezinárodního kolokvia Koncipování budoucnosti v Evropě, pořádaného Občanskou futurologickou společností s podporou VŠE v Praze ve dnech 10. až 12. září 2001 v Praze.
- [4] Vízia vývoja Slovenska na začiatku 21. storočia. Bratislava: Úrad pre stratégiu rozvoja spoločnosti, vedy a techniky SR. Národná obroda, 16. 9., 10. 10., 28. 10. 1998.
- [5] Statistisches Jahrbuch 2002. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt 2002.
- [6] Štatistická ročenka SR 2002. Bratislava: Štatistický úrad SR 2002.
- [7] BUČEK, M. a kolektív: Regionálne aspekty integrácie do Európskej únie. In: Ekonomické a sociálne súvislosti integrácie Slovenska do Európskej únie. [Monografia.] Bratislava: Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky SAV 2003.
- [8] OTRATA, R.: Konkurenčná schopnosť slovenskej ekonomiky. In: Ekonomické a sociálne súvislosti vstupu SR do EÚ – prínosy a riziká. [Štúdia.] Bratislava: Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky SAV, jún 2002.
- [9] GABRIELOVÁ, H.: Priemyselná politika. In: Koncepčné východiská hospodárskej politiky v etape integrácie Slovenska do Európskej únie. [Expertízne štúdie, č. 54.] Bratislava: Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky SAV, december 2003.
- [10] GABRIELOVÁ, H.: Charakteristika vývojových trendov v priemysle SR. In: Determinanty formovania priemyselnej politiky v podmienkach globalizácie a integrácie. [Výskumné práce, č. 27.] Bratislava: Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky SAV, november 2002.
- [11] OKÁLI, I. – GABRIELOVÁ, H. – HLAVATÝ, E. – MORVAY, K. – OTRATA, R.: Hospodársky vývoj Slovenska v roku 2002. Ekonomický časopis/Journal of Economics, 51, 2003, č. 3, s. 225 – 266.
- [12] KLODT, H.: Die neue Ökonomie: Aufbruch und Umbruch. Weltwirtschaft, 2001, č. 1.
- [13] VISCO, I.: Policy Implications of the New Economy. In: The New Economy. CESIFO Forum, jeseň 2001.
- [14] PIATKOWSKI, M.: The Economic and Institutional Determinants of the New Economy in Transition Economies. Acta Oeconomica, zv. 53, 2003, č. 1.
- [15] ŠARMÍR, E.: Technology Foresight – nová generácia prognostických prác. Ekonomický časopis/Journal of Economics, 51, 2003, č. 1, s. 83 – 94.